

СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ЖАЛПЫ ДАМУМАУЫНЫҢ ІІ ДЕҢГЕЙДЕГІ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫМЕН ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТА ОЙЫНДЫ ҚОЛДАНУ

Заркенова Л.С., Турсунова А.Ш.

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды

Адамның әдемі сөйлеуі-біздің ағзамыздың ең күрделі психикалық процестерінің өнімі. Осы процестердің кез-келген бұзылуы немесе адамның осы күрделі сөйлеу техникасын жеткіліксіз игеруі сол адамның өмірінде үлкен қиындықтарға әкелуі мүмкін. Сөйлеу тілі белгілі бір дәрежеде (сөйлеу бұзылыстарының сипатына байланысты) баланың барлық психикалық дамуына теріс әсер етеді, оның қызметі мен мінез-құлқына әсер етеді. Сөйлеу тілінің ауыр бұзылыстары ақыл-ой дамуына, әсіресе танымдық іс-әрекеттің жоғары деңгейінің қалыптасуына әсер етуі мүмкін, ол сөйлеу тілі мен ойлаудың өзара тығыз қарым-қатынасымен және шектеулі әлеуметтік, атап айтқанда сөйлеу тілі арқылы қарым қатынасқа түсуімен қамтылады, өйткені оның барысында баланың қоршаған болмысты тануы жүзеге асырылады.

Сөйлеу тілі ақаулықтарының ішіндегі ең көп тараған және күрделі түріне жататыны сөйлеу тілінің жалпы дамуы (СТЖД) болып саналады. Ондай балалар кешенді психологиялық-педагогикалық қолдауға мұқтаж. Республикамызда ондай балалар әр түрлі арнайы білім беру, түзету мекемелерінде көмек алуға құқылы.

Бүгінде, дамуында ауытқуы бар балаларға, олардың ата-аналарына деген қоғамның көзқарасы түбегейлі өзгеруде. Сонымен қатар, мүмкіндігі шектеулі балаларға қатысты Қазақстанның бірқатар халықаралық құжаттарға қол қоюы және Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [1], ҚР «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» Заңы, 2002ж. оларға қатысты біршама мәселелерді шешуге ықпалын тигізеді [2]. Соның бірі ретінде, қазіргі білім беру мекемелеріне арнайы тағайындалған мемлекетіміздің маңызды заңдарының бірінде көрсетілгендей инклюзивті білімді дамыту шаралары қолға алынуда. Инклюзивтік білім беру – әр түрлі мұқтаждықтағы даму мүмкіндіктері шектеулі балаларды дамытуға және білім алуға қол жеткізуді көздейтін кіріктірілген білім беру процесі.

Жаңа қоғамның ертеңгі болашағы - оқыту мен тәрбиелеудің бесіктен, баланың нәрестелік шағынан басталып, үздіксіз даму барысында қалыптасуында. Бұл білім беру жүйесінің барлық буындарына үлкен міндеттер жүктейді. Сол себепті ерекше білім беруді қажет ететін балаларға, оның ішінде жалпы сөйлеу тілінің дамуы бар балаларға да көңіл аударудың қажеттілігі сөзсіз. Оны Қазақстан Республикамызда 2002 жылы 11 шілдеде қабылданған № 343 «Кемтар балаларды әлеуметтік-медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» Заңы да дәлелдейді. Бұл Заң кемтар балаларды әлеуметтік, медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдаудың нысандары мен әдістерін айқындайды, дамуында кемістігі бар балаларға көмек көрсетудің тиімді жүйесін жасауға, оларды тәрбиелеу, оқыту, еңбекке және кәсіби даярлау ісімен байланысты проблемаларды шешуге, балалар мүгедектігінің алдын алуға бағытталған [2].

Республикамызда арнайы оқыту саласында біршама жағымды өзгерістердің байқалуымен қатар, осы уақытқа дейін шешуін таба алмай келе жатқан мүмкіндіктері шектеулі балаларды ана тілінде түзете-оқыту, тәрбиелеу мәселесі. Оқыту үрдісін жүргізбес бұрын аталған қазақ тілді балалардың ерекшеліктерін, сөйлеу тілінің ерекшеліктерін зерттеу қажет.

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған (СТЖД) қазақ тілді бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу тілін дамыту қазіргі кездегі логопедияның өзекті де, күрделі мәселелерінің бірі болып табылады. Ондай балалармен түзету-педагогикалық жұмысты тиімді, ұтымды ұйымдастыру қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктерін ескере отырып, жүйеленген жұмыс мазмұнын және тәсілдерін анықтаумен тығыз байланысты. Өкінішке орай, осы уақытқа дейін СТЖД балалардың сөйлеу тілінің, атап айтатын болсақ, лексикалық-грамматикалық жағын, дыбысты айтуын, байланыстырып сөйлеуін анықтауға бағытталған арнайы зерттеулер Қазақстанда жеткіліксіз, жоқтың қасы десек те болады.

Сөйлеу тілінің жалпы дамымауы –есту қабілеті мен зияты әдеттегідей дамыған балалардың дыбыстық, мағыналық жағына қатысты сөйлеу тілі жүйесінің барлық компоненттерінің қалыптасуының бұзылуынан болатын әртүрлі күрделі тіл кемістіктері.

Сөйлеу тілінің жалпы дамымауын (ары қарай СТЖД) Ресейлік дефектология ғылыми зерттеу институтының Р.Е.Левина бастаған ғалым қызметкерлер Н.А.Никашина, Г.А.Каше, Л.Ф.Спирова, Г.И.Жаренкова және т.б. 50-60 жылдары мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы балалардың тіл кемістіктерін жан-жақты зерттеулердің қорытындысының нәтижесінде ғылыми тұрғыдан негіздеді. Сөйлеу тілінің жалпы дамымауы алалия, афазия, ринология, дизартрия сияқты күрделі сөйлеу патологияларының түрлерінде де байқалуы мүмкін [3].

Дыбыстарды айтуының бұзылуы, фонематикалық есту қабілетінің дамымауы, сөздік қоры мен грамматикалық сөйлем құрылымының артта қалуы жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалардың барлығына тән кемшілік.

Сөйлеу тілінің дамымауы әртүрлі деңгейде кездеседі. Алғашында Р.Е.Левина сөйлеу тілінің жалпы дамымауын үш деңгейге бөледі. Кейіннен Т.Б.Филичева 4-ші деңгейді сипаттап қосады.

Сөйлеу тілінің жалпы дамымауының үшінші деңгейіне тоқталып кетейік.

Біздің тоқталатынымыз сөйлеу тілі дамуының үшінші деңгейі болғандықтан, осы мәселені толық ашып көрейік. Сөйлеу тілі дамуының үшінші деңгейі сөйлем құрамындағы лексикалық-грамматикалық және фонетикалық-фонематикалық элементтердің жетілмеуімен сипатталады.

Осындай дәрежедегі, әсіресе мектеп жасына дейінгі балалар айналасындағылармен тілдесіп, сөйлесе алады, бірақ қанша дегенмен де өзінің айтайын деген ойын анықтап түсіндіре алмайды. Тіпті, бала дұрыс айта алады-ау деген кейбір дыбыстардың өзі де, өз бетімен сөйлегенде жеткілікті түрде айқын шықпайды.

Тап осы фонематикалық топтағы екі немесе бірнеше дыбыстарды бір дыбыспен немесе бірнеше дыбыстарды бір мезгілде алмастырған кезде дифференцияланбаған дыбыстардың айтылуы өзгеше болады (негізінде ысқырық және ызың дыбыстар, аффрикат, мұрын жолды дыбыстары). Мысалы: *сәй-шай, сана- шана, қал-қар*.

Сонымен бірге балалар барлық сөз таптарын пайдалануды, грамматикалық құрылымның қарапайым түрлерін қолдануды үйренеді, салалас, құрмалас пен бағыныңқы құрмалас сөйлемдерді құрастыруға тырысады. Мысалы: *Айдош мектептен келді де шабағын оқуға отылды*.

Баланың тілі жетіліп жаңа дыбыстармен толықтырылған әр түрлі буындары бар сөздерді айтқанда сөздегі дыбыстардың дұрыс, дұрыс емесін және олардың бұзылу ерекшеліген айқындауға болады, сөз тіркестерін байланыстырып сөйлеу мүмкіншілігі артады. Бала өмірден алған тәжірибесінің нәтижесінде күнделікті тұрмыстағы өзіне жақсы таныс болып қалған заттардың атын, түсін, тұлғасын, сапасын, бөлігін, және хал-жайын айтып беруге енді бұрыңғыдай қиналмайды.

Олар өздерінің үй-іші туралы, өзі және достары туралы, айналасында болып жатқан тіршілік туралы емін-еркін әңгімелеп бере алады. Қысқа әңгіме де құрастырады.

Алайда, сөйлеу тілін жан жақты мұқият тексерген кезде тілге қатысты жүйенің (лексиканың, грамматиканың, фонетиканың) бір бөлігінің толық дамымауын айқындайтын көріністі көруге мүмкіндік туады.

Бала ауызекі сөйлескенде өзінің тілі келмейтін қиын сөздерді, нақышты сөз тіркесін айтпауға тырысады. Егер сондай балалардың алдарында шарт қойса, онда сөздің және грамматикалық категориялардың қандайын болса да, міндетті түрде пайдаланады да, сөйлеу тілінің дамуындағы кемшіліктер айтарлықтай анық көрінеді.

Бала сөзді емін-еркін қолданып сөйлегенімен, сөйлеу тілі дұрыс дамыған құрдастарына қарағанда, өздігінше сөйлем құрау кезінде үлкен қиындық көреді.

Әдеттегідей қиыстыру мен меңгеру қателерінен шығатын аграмматизмдерді дұрыс құрастырылған сөйлемнен де кездестіруге болады. Бұл қателер тұрақты сипат бермейді: грамматикалық тұлғалардың немесе категориялардың әр түрлі жағдайлары дұрыс та, бұрыс та қолданылуы мүмкін.

Құрмалас сөйлемді жалғаулығымен және жалғаулықты сөзімен құрастырған кезде қателер жіберілетіні байқалады. Бала сурет бойынша сөйлем құрастыру кезінде қатынасушы кісіні және қимыл-іс әрекетінің өзін жиі көрсетіп дұрыс атап отырса да, сөйлем құрамына қатынасушы кісінің пайдаланған затының атын кіргізбейді.

Сөздік қорының едәуір өскеніне қарамастан, лексикалық мағынасын толық білмейді (*шынтақ, иық, білек, өзен, көл, бұлақ, шалбардың бұты, балағы; көйлектің етегі, жағасы, жеңі*), бірсыпыра сөздерді дәл түсінбейді және дәл қолданбайды (*кесу, қию, пішу*). Лексикалық қателердің ішіндегі көзге түсетіндері төмендегідей:

а) заттың атын сол заттың бөлшегінің атымен алмастыруы (*құлақ – «бас», дөңгелек – «машина»*);

ә) мамандықтың атын сол маманның істейтін әрекетімен (кәсібімен) ауыстырады (*әнші – тәте өлең айтады*);

б) тектес заттардың меншікті аттарын атамай олардың сыртқы түрлерінің ұқсастығына және тұрмыстағы қолдануларына қарап жалпы атауларымен атайды (*қарға – «құс», қарағай – «ағаш»; етік, бәтіңке – «аяқ киім»*);

в) көлемін білдіретін белгілердің орнын алмастыру (*биік, кең, ұзын – үлкен; қысқа, аласа, тар, жіңішке – кішкентай*).

Бала өз бетінше еркін сөйлесіп отырған кезде заттың белгілерін, күйін, қимыл іс-әрекетін білдіретін сын есім мен үстеу сөз таптарын аз қолданады.

Бала жаңа сөздерді сөйлеп дағдыланбағандықтан іс жүзінде көп қолданбай сөздік қоры тоқырап, кедейленіп қалудың әсерінен оған сөздің морфологиялық элементтерін айыруға мүмкіншілік бермейді.

Көп балалар жаңа сөздерді қолданған кезде қателерді жиі-жиі жібереді. Шынында да, дұрыс сөздердің жасалуымен қатар кемшіліктері де болады. Мысалы: көрпе- көрпешілік, көрпе - кішкентай көрпе.

Осыған ұқсас қателер бірлі-жарымдап тілдері жаңа шығып келе жатқан, дендері сау балаларда кездесуі мүмкін, бірақ олар тез арада жоғалып кетеді.

Үшінші деңгейде сөйлеу тілінің дамуы бойынша баланың фонематикалық тілінің жасалуы жасының мөлшерімен салыстырғанда артта қалуы айтарлықтай шамада: олардың сөйлеу тіліндегі дыбыстардың барлық түрлерінің дұрыс айтылмауы әлі де байқалады (сигматизм, ротацизм, ламбдацизм, үндестік ақаулығы, ұяңдануы).

Сөздегі дыбыстардың түсіп қалатын тұрақты қателері, ең қиын сөздердегі буындардың бұзылуы байқалады. Мысалы: велосипед – сипед, сасипед, сапапа; милиционер – мисонед, мисинел.

Фонематикалық естуі және түйсіну қабілетінің нашар дамуының салдарынан баланың сөздің дыбыстық құрамын талдау және топтау дағдылары өз бетінше қалыптаспауы байқалады, сондықтан балаға логопедтің көмегі көрсетілмесе, кейін мектепте сауатын ашу кезінде балаға қиын болады.

Кейінгі кезде Қазақстанда Абай атындағы ҚазҰПУ арнайы педагогика кафедрасы оқытушылары Қ.Қ.Өмірбекова, Г.Б.Ибатова, Г.Н.Тулесбиева мектепке дейінгі жастағы, бастауыш сыныптағы қазақ тілді балалардың сөйлеу тілінің ерекшеліктерін анықтауға бағытталған зерттеулер жүргізді. Зерттеу нәтижесінде қазақ тілді СТЖД балалардың сөйлеу

тіліне тән көптеген кемшіліктер, қателер кездесетіні анықталды. Ол кемшіліктер сөйлеу тілінің құрылымдық компоненттерінің барлығына қатысты, атап айтсақ: фонетикалық, лексикалық, грамматикалық (сөзжасам, сөзөзгерту, сөйлем құрау) жағы.

Сөйлеу тілі дамымаған қазақ тілді балалардың дыбыс айтуын тексеру барысында көбінесе ызың, ысқырық, сонор дыбыстарының жиі бұзылатыны байқалады. Қазақ тіліне тән дыбыстардың ішінде: *ң, қ, ұ, ү* фонемаларын алмастыру, шатастыру жиі кездеседі (Қ.Қ.Өмірбекова, 2009). Сонымен қатар балалардың фонематикалық қабылдау деңгейі өте төмен екені, ал дыбыстық талдау дағдыларының қалыптаспағаны анықталды. Сөздің буындық құрамының бұзылуы жиі кездесетіні байқалды, әсіресе көпбуынды сөздерді, жиі қолданбайтын таныс емес сөздерді айту барысында (Мысалы, *қарындаш- қандаш; балапан – бапалан, бапапан; буратино-буритана, домбыра- домра, домбба; экскаватор –еватол*).

Тілдің грамматикалық жағының қалыптасуы мен қолдануында әр түрлі қиындықтар байқалады: зат есімнің көптің жалғауын пайдаланғанда қазақ тілінің сингармонизм заңын сақтамауы (мысалы, *үйректар, кеселар, кітаптар кітапдар т.б.*); көптік жалғауларды мүлдем қолданбауы (мысалы, *доптар- көп доп, балалар-көп бала т.б.*); зат есімнің көптік жалғауларымен кездескен сөздерді ілік септігінде қолдана алмауы (мысалы, *балалардың – балаларның, көшелердің –көшелернің т.б.*); септік жалғауларды қолдану барысында әр түрлі қателер байқалды, әсіресе ілік, табыс, көмектес септіктерін қолдануда (мысалы, сурет бойынша «кімнің көйлегі?» деген сұраққа «қыз көйлек» деп жауап береді); сөз өзгерту дағдылары мүлдем қалыптаспаған деуге болады (сурет бойынша мамандықтарды атағанда балалардың көпшілігі сатушыны – «дүкендегі тәте», «сатады»; әнішіні – «ән айтады» деп атайды) (Г.Б.Ибатова, 2010) [4].

Сонымен, сөйлеу тілі дамуының үшінші деңгейі мынандай кемшіліктермен сипатталады:

1. Бала ауызекі байланыстырып сөйлегенде кейбір сөздерді білмейтіндігі және дұрыс қолдана алмайтындығы байқалады. Сөздік қорында көбінесе зат есім, етістік көп кездеседі де сын есім, үстеу таптары аз кездеседі.

2. Тілдің грамматикалық жағының дамымағаны байқалады. Балалар септік жалғауларды, жұрнақтарды қолдануда қате жібереді. Сөз өзгерту қабілеті мүлдем дамымаған.

3. Сөйлегенде көбінесе тек жәй сөйлемдерді қолданады, құрмалас сөйлемдер сирек кездеседі.

4. Бұл деңгейдегі көптеген балаларда сөздің буындарын дұрыс айтпау кемшіліктері сақталады да, талдау жинақтау тәсілдерін меңгеруде қиындық туғызады.

Жалпы сөйлеу тілінің дамымауы бар балалардың ата-аналарына арналған әдістемелік нұсқаулар: ата-ананың көмегінсіз логопед, басқа да педагогтар түзетушілік, дамытушылық міндеттерді шешуге қол жеткізе алмайды, баланың сөйлеу тіліндегі және жалпы дамуындағы кемшіліктерді түзете алмай, жан-жақты дамытып, қалыптасуына мүмкіндік бере алмайды.

Логопедтің міндеті – ата-ананы өзіне көмекші ретінде тарту, бұл жұмыстың әсерлі бағыт алуын қамтиды. Міндетті түрде ересектерге бала тапсырманы тек көңіл күйі жайдары, қуанышты кезде ғана орындайтынын ескеру керек. Балаға ештеңені мәжбүрлеуге болмайды [5].

Өзінің практикалық іс-әрекетінде СТЖД III деңгейіндегі бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекетін дамыту үшін логопед әр түрлі ойын әдістерін қолданады.

Ойын іс-әрекетінің ерекше түрі болып дидактикалық ойын табылады. Оны ересектер арнайы оқыту мақсаттары үшін, оқыту ойын және дидактикалық міндеттер негізінде жүзеге асырылған кезде, құрастырады. Дидактикалық ойын барысында бала жаңа білім алып қана қоймай, сонымен қоса оларды жалпылап бекітеді.

Дидактикалық ойын түріне қарамастан, оны басқа ойындар мен жаттығулардың түрлерінен ажырататын белгілі бір құрылымға ие. Дидактикалық ойынның құрылымын келесілер құрайды:

- 1) негізгі компоненттер – дидактикалық және ойын міндеттері, ойын әрекеттері;
- 2) қосымша компоненттер – сюжеті, рөлі.

Дидактикалық ойынның маңызды элементі болып ережелері саналады. Ережелерді орындау ойын мазмұнын жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Ережелерді сақтау ойын мен дидактикалық міндетті шешу шарты болып табылады.

Пайдаланылған материалдың табиғаты бойынша дидактикалық ойындар шартты түрде заттармен ойындар, үстел-баспа ойындары және сөздік ойындар болып бөлінеді.

1) Пәндік ойындар – бұл халықтық (бір түсті және түрлі-түсті сақиналардан жасалған ағаш конустар, бөшекелер, шарлар, бірінің ішіне бірі салынатын қуыршақтар, саңырауқұлақтар және т.б.), дидактикалық ойындар, мозаикамен, әртүрлі табиғи материалдармен (жапырақтар, тұқымдар және т. б.) ойындар. Бұл ойындар балаларда түс, өлшем, пішінді қабылдауды дамытады.

2) Үстел-баспа ойындар – қоршаған орта туралы түсініктерді нақтылауға, білімді жүйелеуге бағытталған, ойлау процестері мен операцияларын дамытады (талдау, синтез, жалпылау, жіктеу және т.б.).

Үстел-баспа ойындарын бірнеше түрге бөлуге болады:

- жұпталған суреттер. Ойын міндеті-ұқсастықтары бойынша суреттерді таңдау;

- лото. Олар жұптасу принципіне сәйкес құрастырылады: үлкен картадағы суреттер үшін кішкентай карталардағы бірдей суреттер таңдалады. Лото тақырыптары әр түрлі: "ойыншықтар", " ыдыс-аяқ", " киім", " өсімдіктер " және т.б. Лото ойындары балалардың білімін нақтылайды, сөздік қорын байытады;

- домино. Жұптасу принципі келесі қадаммен сурет карталарын таңдау арқылы жүзеге асырылады. Ойын барысында есте сақтау, тез ойлау және т. б. дамиды;

- кесілген суреттер мен жиналмалы текшелер. Ойындар зейінді дамытуға, идеяларды нақтылауға, тұтас пен бөліктің арақатынасына бағытталған.

- "лабиринт" түріндегі ойындар кеңістіктік бағдарды, іс-әрекеттің нәтижесін болжай білуді дамытады.

3) Сөздік ойындар. Бұл топқа "бояулар", "қара және ақ" және т.б. сияқты көптеген халықтық ойындар кіреді. Ойындар зейінді, тез тапқырлықты, реакция жылдамдығын, үйлесімді, байланыстырып сөйлеуді дамытады.

Дидактикалық ойындардың мазмұны маңызды. Дидактикалық ойындардың құрылымы, оның ішінде дидактикалық міндеттер, ойын ережелері мен әрекеттері балалардағы психикалық процестердің: ерік, есте сақтау, ерікті зейіннің және т. б. дамуына қарай оларды қиындатуға мүмкіндік береді [6].

Ойынның міндетті компоненті болып оның ережелері саналады, соның арқасында логопед ойын барысында балалардың мінез-құлқын, оқу-тәрбие процесін басқарады.

Осылайша, дидактикалық ойынның міндетті құрылымдық элементтері болып оқыту және тәрбиелеу міндеті, ойын әрекеттері мен ережелері табылады.

Сонымен, қорытындылай келгенде, сөйлеу тілінің жалпы дамуының III деңгейдегі бастауыш сынып оқушыларымен логопедиялық жұмыста ойынды қолдану оның тиімділігін және маңыздылығын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы 12.10.2021 № 726.
2. «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» ҚР Заңы 11 шілде 2002 жыл, № 343.
3. Өмірбекова К.К., Оразаева Г.С., Тулебиева Г.Н., Ибатова Г.Б. Логопедия. Оқулық. Алматы, 2011.- 648 б.
4. Ибатова Г.Б. Мектепке дейінгі балаларда кездесетін сөйлеу тілінің кемшіліктері, // Педагогика және психология ғылыми-әдістемелік журнал , Абай атындағы ҚазҰПУ, №1(2) 2010ж. 132-136б.
5. Жукова Н.С., Мастюкова Е.М., Филичева Т.Б. Логопедия. Преодоление общего недоразвития у дошкольников.- Екатеринбург, 2011.- 320 с.
6. Бондаренко А.К. Дидактические игры в детском саду. -М., 1997.